

İslam Hukukunda Telif Yöntemi ve Türü Olarak İhtisar ve Muhtasarlar*

Ikhtisars and Mukhtasars as a Method and Type of Writing (Telif) in Islamic Law

Öz

Bu makalede, İslami ilimlerde daha çok tedvinden sonra başlayan ihtisar faaliyeti ve bu faaliyet sonucunda ortaya çıkan muhtasar literatürü İslam hukuku özelinde ele alınmış; fikhın ihtisarında icra edilen faaliyetler dikkate alınarak ihtisar ve muhtasara bir tanım getirilmeye çalışılmıştır. Sözlükte özetleme, bir şeyi kısaca ifade etme anlamına gelen; terim olarak nispet edildiği şeye göre farklı anlamlarda kullanılan ihtisar; telifle ilişkili olarak kullanıldığında ilmi bir faaliyeti ve telif yöntemini muhtasar ise bu faaliyet sonucu ortaya çıkan eserlerin genel niteliğini ifade etmektedir. Telif yöntemi olarak ihtisara değinen müellifler onu daha çok diğer iki telif yöntemi olan itnâb (itâle, tatvîl, bast) ve tevessutla ilişkilendirerek söz konusu kavramlara; bir konuyu genişçe, orta düzey ve özet bir şekilde ele alma şeklinde birbiri üzerinden bir anlam yüklemiştir. Literatürde farklı düzeyde eserlerin ortaya çıkışına bağlı olarak bu tür bir tanımlama bir vakıayı ifade etse de hem bütünü izah edici değildir hem de ihtisârın mahiyetiyle ilgili herhangi bir fikir vermemektedir. Fikhın ihtisârı, belirli bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir ve birçok ilmi faaliyeti ihtiva etmektedir. Bu sebeple söz konusu hususu dikkate alarak ihtisar ve muhtasarı tanımlamanın daha isabetli olacağı düşünülmüştür. Yapılan incelemede ihtisârın, bazen belirli bir esere bağlı kalmadan bazen bir veya birkaç eser esas alınarak gerçekleştirildiği ancak bunun fikhın ihtisârı açısından çok fazla bir önem arz etmediği; bu konuda asıl kıymete değer hususunun, muhtasar eser kaleme alınırken icra edilen faaliyetlerin olduğu görülmüştür. Bunun sonucunda ihtisar ve muhtasarı; üslup, muhteva veya muhtasarların kaleme alınış şekli üzerinden tanımlamak yerine, ihtiva ettiği faaliyetleri dikkate alarak tanımlamanın daha kuşatıcı ve izah edici olacağı kanaatine varılmıştır.

Anahtar kelimeler: İhtisar, Muhtasar, Mütevevssât, Mabsût, Tevessut, İtnâb

Abstract

In this article, ikhtisar (abbreviation) activity that started after tadwin(compilation) of Islamic sciences and the mukhtasar (concise) literature that emerged as a result of this activity were discussed in the context of Islamic law; Considering the activities performed in the ikhtisar of the fiqh, a definition has been tried to be brought to the ikhtisar and the mukhtasar. Ikhtisar means summarizing and expressing something briefly in the dictionary definition. It is used in different meanings according to the context it is referred to as a term. When used in relation to telif (writing) and ikhtisar, it means a scientific activity and a concise method of writing. Ikhtisar expresses the general nature of the works that emerged as a result of this activity. The authors, who refer to ikhtisar as a method of writing, associate it with the other two methods of writing: itnab (itale, tatvil, bast) and tawassut. They attribute a meaning to each of these methods in the form of dealing with a subject in a broad, intermediate, and concise manner. Although such a definition expresses a fact depending on the emergence of works at different levels in the literature, it is neither comprehensive nor informative about the nature of ikhtisar. The ikhtisar of fiqh took place within a certain period and includes many scientific activities. For this reason, it was thought that it would be more accurate to define the ikhtisar and the mukhtasar, taking into account the issue in question. In the examination conducted, it was concluded that ikhtisar was sometimes based on one or more works, and sometimes it did not depend on a particular work. However, this did not have much importance in terms of the ikhtisar of fiqh. It was observed that the most valuable aspect in this regard was the activities performed while writing the mukhtasar work. It was concluded that defining ikhtisar and mukhtasar by considering the activities they contain, rather than focusing on the style, content, or the way the concise is written, would be more comprehensive and explanatory.

Keywords: Ikhtisar, Mukhtasar, Mutavassît, Mabsut, Tawassut, İtnab

Ali ÖZTÜRK

Dr., Türkiye Katılım Bankaları Birliği Danışma Kurulu/ Advisory Board of Participation Banks Association of Turkey, İstanbul, Türkiye
aliozturk1453@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9849-2677>

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Hanefî Mezhebinde Muhtasar Metinlerin Ortaya Çıkışı (Şûf'a Örneği)" başlıklı doktora tezinin birinci bölümü kapsamında ulaşılan verilerden üretilmiştir.

Makale Türü-Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 20.01.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 20.06.2023
Yayın Tarihi/Date Published: 31.12.2023

Atıf/Cite as: Öztürk, A. (2023). İslam hukukunda telif yöntemi ve türü olarak ihtisar ve muhtasarlar. *Turkish Academic Research Review*, 8 (4), 1482-1501.

Değerlendirme/Peer-Review: Ön İnceleme: İç Hakem (Editörler). İçerik İnceleme: İki Dış Hakem/Çift taraflı körleme. Single anonymized-One internal (Editorial Board). Double anonymized-Two external.

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı-Turnitin/Yes-Turnitin.

Yayıncı/Published: Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Ali Öztürk

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints:
turkisharr@gmail.com

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

İslami ilimlerin kayda geçirilmesinden sonra mevcut müktesebatı düzenleme, özetleme, ezberlenebilir ve bilgiye daha kolay ulaşılabilir kitaplar kaleme alma gibi ihtiyaçlar telifte, ihtisar olarak isimlendirilen yeni bir faaliyet başlatmıştır. İhtisar, ilimlerin kendi tarihi serüvenine ve konusuna göre gerçekleşmiş; temelde ortak bir faaliyeti ifade etse de her bir ilim dalının hatta onların alt disiplinlerinin kendine has bir ihtisar süreci ve bu süreçte ortaya çıkan literatürü olmuştur. İhtisar ve muhtasarın ne olduğunu anlamak, onun farklı ilim dallarında nasıl gerçekleştirildiğini ve neleri ihtiva ettiğini anlamaya bağlıdır. İslami ilimlerde ihtisara ait zikredilen hususiyetten dolayı bu makalede konunun İslam hukuku özelinde ele alınması amaçlanmıştır; fıkhıta ihtisarın ne olduğu ve nasıl gerçekleştirildiği incelenmeye, ihtisarın ihtiva ettiği faaliyetler dikkate alınarak fıkıh muhtasarına bir tanım getirilmeye çalışılmıştır. Fıkıhın ihtisarının, her mezhepte imam kabul edilen şahsiyetlerin görüşleri çerçevesinde daha çok mezhep içi bir faaliyet olarak gerçekleştirilmesi, konunun ilgili ilim dalı düzeyinde ele alınmasına engel bir durum değildir. Zira fıkıhın ihtisarı mezhep özelinde gerçekleşmiş olsa da her mezhepte hemen hemen aynı faaliyetleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda vereceğimiz bilgiler büyük ölçüde bütünü izah edici mahiyette olacaktır. Fıkıhın usûl ve fûrû' olmak üzere iki ana alt disipline ayrılması, bunların kendine özel muhtasar literatürünün olması sebebiyle makalede ihtisar daha çok fûrû-i fıkıh özelinde ele alınacaktır. Kitaplardan yapılan alıntılarda, tercümenin ihtisarı ve bundan kaynaklı değişimi tam olarak yansıtmaması sebebiyle gerekli görüldükçe metinler orijinal haliyle de verilecektir.

Günümüzde fıkıh muhtasarlarına yönelik yapılan çalışmalar, daha çok bir muhtasarın tanıtımını veya birkaç muhtasarın mukayesesini konu edinmektedir. Bu çalışmalarda muhtasar, literatürdeki genel tanımlar üzerinden ele alınmaktadır (Arslan, 2014, s. 120; Macit, 2021, s. 6-14). Abdullah b. Muhammed eş-Şemrânî, *el-Medhal ilâ ilmi'l-muhtasarât el-muhtasarâtü'l-fikhiyye nemûzecen* adıyla fıkıh muhtasarlarını konu edinen özel bir çalışma yapmış, ancak bu çalışmada da muhtasar bahsettiğimiz düzeyde ele alınmıştır (Şemrânî, 2008, s. 13-84). Eyüp Said Kaya'nın, *Halil'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek* adlı tebliğinde modern dönemdeki muhtasara bakış açısı eleştirilmekte, muhtasarın fıkıh tarihindeki yeri üzerine bazı değerlendirmeler yapılmaktadır (Kaya, 2008, s. 73-77). Aynı müellife ait *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ndeki fıkıhla ilgili "Muhtasar" maddesi de benzer bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır (Kaya, 2020, s. 61-62). Son iki çalışma, ihtisar ve muhtasarı anlamda önemli bilgiler ihtiva etmekle birlikte bu makalede ele alınan şekliyle fıkıhta ihtisarın ne olduğu ve nasıl gerçekleştirildiği üzerinde durmamaktadır.

A. İhtisar ve Muhtasar Kavramı

Arapça hasr (الْحَصْر) veya hasar (الْحَصْر) kökünden türetilen ihtisar, kelime olarak; eli bele koyma, bastona dayanarak yürüme, bir şeyin gereksiz olan kısımlarını ayıklama, kısaltma, özetleme gibi anlamlara gelir. İhtisarın ism-i mefûlû olan muhtasar ise genelde kelimenin son anlamıyla ve sıfat olarak kullanılır (İbn Manzûr, ts., IV, 107-109; Zebîdî, 1972, XI, 173-174). Buna göre muhtasar, kısaltılmış, özetlenmiş demektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de "hasr" kökünden türemiş herhangi bir kelime bulunmamaktadır. Hadislerde "ihtisar" ve yine bu kökten türeyen "muhtasır" kelimeleri, namazla, secde ayetleriyle ve Hz. Peygamber'in bir şeyi kısaca anlatabilme (cevâmiu'l-kelim) yönüyle ilgili olarak üç yerde kullanılmaktadır. Namazda ihtisarı yasaklayan hadislerdeki ihtisar kavramını alimlerin çoğu, eli bele koyarak veya bastona dayanarak namaz kılma şeklinde doğrudan sözlük anlamıyla açıklarken; bir kısmı namazda okunması gereken miktardan daha az olacak şekilde sürenin sonundan bir veya iki ayet okuyarak kıraati çok kısa tutma, namazda ta'dîl-i erkâna riayet etmeme şeklinde

yorumlamışlardır (İbn Nüceym, 1997, II, 36-37; Sanânî, 2005, I, 233-234; Suyûtî, ts., II, 39-40; Zeylaî, h. 1314, I, 162-163). Secde ayetlerinde ihtisârın mekruh olduğunu bildiren hadislerdeki ihtisar kavramı ise yalnızca secde ayetlerini okuyup secde yapma veya secde yapmamak için secde ayetlerini atlama şeklinde izah edilmektedir (İbn Kudâme, 1994, I, 33). Muhtasar eser telifi için delil olarak da gösterilen “*Bana az sözle çok şey anlatma yeteneği verildi, söz bana kısaltıldı.*” (Beyhakî, 2003, III, 37-38) hadisindeki ihtisar kelimesini alimler, cevâmiu'l-kelim ve îcâz kavramlarıyla açıklamakta, örnek olarak pek çok hüküm için delil olabilecek genel nitelikli hadisleri, Hz. Peygamberin benzetmelerini ve özlü sözlerini vermektedirler (Nevevî, ts., VI, 3-5; Kadî İyâz, 1998, II, 436-438).

İhtisar terim olarak, literatürde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Dilbilimde kelamla (söz) ilişkili olarak, az sözle çok şey anlatma, anlamını bozmadan bir lafzı gereksiz sözcüklerden arındırma şeklinde îcâz ve hazif kavramlarıyla açıklanırken (Askerî, ts., s. 40; Tehânevî, 1996, I, 114-115; Zebîdî, 1972, XI, 173); hadis ilminde, bir hadisi anlamını bozmadan daha az sözle ifade etme veya hadisin gerekli görülen ya da konuyla ilgili olan kısmını alıp diğer kısmını almama anlamında kullanılmaktadır (Aydın, 2000, XXI, 572; Karacabey, 2002, s. 54). İhtisar telifle ilişkili olarak kullanıldığında daha çok tedvinden sonra başlayan ilmî bir faaliyet ve telif yöntemini, muhtasar ise bu faaliyet sonucu ortaya çıkan eserlerin genel niteliğini ifade etmektedir.

B. Telif Yöntemi Olarak İhtisar

İhtisar kavramı telifle ilişkili olarak, daha çok müelliflerin kaleme alacakları eserlerde üslup ve muhteva bakımından takip edecekleri yöntemi ifade ederken kullanılmakta ve genelde diğer iki telif yöntemi olan itnâb (itâle, tatvîl, bast, îzah) ve tevessutla ilişkilendirilerek söz konusu kavramlara birbirleri üzerinden bir anlam yüklenmektedir. Bu durum dikkate alındığında itnâbı, bir konuyu tevessut ve ihtisâra göre daha detaylıca; tevessutu, orta düzeyde; ihtisârı ise daha kısa ele alma olarak tanımlamak mümkündür (Nevevî, 1992, I, 113; İbn Kudame, 1982, I, 14, 1997, s. 17-18; Berâdî, 2002, I, 167). Literatürde aynı konuyla ilgili farklı düzeyde eserlerin ortaya çıkışına ve ihtisârın özünde bir özetleme faaliyeti olmasına bağlı olarak bu tür bir tanımlama bir yönüyle bir gerçeği ifade etse de pratikteki örnekleri arasında yeknesaklık olmaması sebebiyle kendi içerisinde belli bir izafilik taşımaktadır. Zira bir kitabın telifinde konuların kime ve neye göre detaylı, orta veya kısa düzeyde ele alındığı göreceli bir husustur. Konuya, müellifin onu ele alış tarzına göre farklılık arz edebilir. Öte yandan tanımın, bir kavramın ne olduğunu açıklayıcı olması gerekir. Halbuki ihtisara üslup ve muhteva üzerinden tanım yapmak onun mahiyeti ve neleri ihtiva ettiği ile ilgili herhangi bir fikir vermemektedir. Bu sebeple ihtisârı diğer iki telif yöntemiyle tanımlamak yerine muhtasarların telifinde icra edilen faaliyetleri dikkate alarak tanımlamak daha isabetli olacaktır. İhtisar, pratikte farklı şekillerde gerçekleştirilmiş ve birden fazla ilmî ameliyeyi ihtiva etmektedir.

1. İhtisârın Şekli

Fıkıh muhtasarlarının kaleme alınış şekli incelendiğinde ihtisârın genel olarak; bir konunun telifinde veya bir ya da birkaç eserin kısaltılmasında olmak üzere üç şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir.

İlk yöntemde müellif, belirli bir metne bağlı kalmaksızın konuyla ilgili kaynaklardan elde ettiği bilgiyi kendi bakış açısı ve telifteki amacı doğrultusunda değerlendirmeye tabi tutmakta, vardığı sonuçları özetleyip muhtasar bir eser oluşturmaktadır. Müelliflerin, eserlerini hangi kaynaklardan yararlanarak hazırladığı konusunda her zaman açık bilgi vermemesi sebebiyle somut örneklerini tespit etmekte zordur. İhtisarın ihtimali olmakla birlikte literatürde bu şekilde kaleme alınan birçok muhtasarın bulunduğu bir vakıadır. İmam Mâlik'in öğrencisi Abdullah b.

Abdülhakem (ö. 214/829) ile Şâfiî'nin öğrencisi İsmail b. Yahya el-Müzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtasar*'ları gibi müellifin hocasının veya tabi olduğu ilim halkasının fıkıh birikimini özetlemeyi hedef edinen ilk muhtasarların bir kısmı bu grup içerisinde değerlendirilebilir. İmamların öğrencilerine ait ilk muhtasarlar, yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde kaleme alınmıştır. Fıkıhın tamamen kayıt altına alınmasından sonraki muhtasarlar ise mezheplerin fıkıh külliyyatı üzerine yapılan kapsamlı okumalar sonucu oluşmuş eserlerdir. Hanefilerde Ebû Cafer et-Tahâvî (ö. 321/933) ve Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037) ile Hanbelilerde Ebü'l-Kâsım el-Hırakî'nin (ö. 334/946) *Muhtasar*'ları; Şâfiilerde Ebû Şücâ' Ahmed b. Hüseyin el-İsfahânî'nin (ö. 593/1197) *el-Gâye ve 't-Takrib*; Mâlikîlerde İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Câmiu'l-ümmehât*'ı bu tür eserlere örnek olarak verilebilir.

İbn Abdülhakem, Müzenî, Tahâvî ve Hırakî'nin *Muhtasar*'ları ait olduğu mezhebin ana kaynakları üzerine yapılan ilk ihtisar çalışmalarıdır. Diğerleri, fıkıhın temel meselelerinin ve bunlara yönelik mezhebin temel görüşünün ne olduğu noktasında belirli bir ihtisar tecrübesinden sonra kaleme alınmış, bundan dolayı öncekilere göre muhteva, dil, kavram ve sistematik olarak daha gelişmiş metinlerdir.

İhtisarın bir diğer şekli, onun belli bir eser üzerinden gerçekleştirilmesidir. İlim tarihimizin oldukça yaygın ihtisar şekillerinden biri olan bu usulde müellif, alanında öne çıkan ve genel kabul gören bir eseri ana kaynak olarak esas almakta, ihtisardaki amacı doğrultusunda onu mevcut mezhep müktesebatından istifade ederek ihtisar etmektedir. Fıkıh muhtasarlarının önemli bir bölümünün bu şekilde kaleme alındığı söylenebilir. Mezheplerden birer örnek zikredecek olursak; Malikîlerde Ebû Zeyd el-Kayravânî'nin (ö. 386/996) *İhtisârü'l-Müdevvene*'si Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Şâfiilerde Tâceddîn el-Mevsilî'nin (ö. 671/1272) *et-Ta'ciz fi ihtisâri'l-Veciz*'i Ebû Hâmid el-Gazzâlî'ye ait (ö. 505/1111) *el-Veciz*; Hanefilerde Burhânüşerîa Mahmûd b. Ahmed'in (ö. 673/1274) *el-Vikâye fi mesâili'l-Hidâye*'si Burhaneddîn el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*, Hanbelilerde Ebu'n-Necâ el-Haccâvî'nin (ö. 968/1561) *Zâdü'l-müstekni 'fi 'htisâri'l-Mukni*'i Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Mukni*' adlı eserleri üzerine yapılan ihtisar çalışmalarıdır.

Örnek olarak zikredilen bu eserlerde, Kayravânî daha çok ihtisar ettiği metni düzenleyip eksik olarak değerlendirdiği mesele ve bölümleri ikmale yoğunlaşırken (Muhammed İbrahim, 2000, s. 247-249); Tâceddîn el-Mevsilî, metni tekrarlardan arındırarak *el-Veciz*'deki üslup zaaflarını gidermeye (Mevsilî, 1991, s. 49-52); Burhânüşerîa, Merğînânî'nin *Hidâye*'deki açıklamalarından da istifade ederek metnin eksiklerini gidermeye, mezhebin sahih ve râcih görüşlerini tespit etmeye (Burhânüşerîa, 2006, I, 4-5); Haccâvî, metni gelişen fıkıh dili ve sistematikleyle yeniden kaleme alıp düzenleme yanında farklı rivayetin olduğu yerlerde sadece sahih olana yer vererek mezhebi kendi içinde tamamen istikrarlı bir yapıya kavuşturmaya çalışmıştır (Krş. Haccâvî, ts, s. 25-32; İbn Kudâme, 2000, s. 23-32).

İhtisarda bazen tek eser değil, birbirinin tamamlayıcısı olarak görülen veya alanında değer atfedilen iki veya daha fazla eser esas alınmış, birden fazla eserin muhtevası tek metninde özetlenerek onlardan ortak bir metin oluşturulmuştur. Hanefilerden Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecmeu'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, İbrahim Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*, Hanbelilerden Mer'î b. Yusuf el-Kermî'nin (ö. 1033/1624) *Gâyetü'l-müntehâ fi cemi'l-İknâi ve'l-Müntehâ* adlı eserleri bu şekilde kaleme alınan muhtasarlardan bazılarıdır.

Mecmeu'l-bahreyn, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile Ebû Hafis Necmettin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* adlı eserlerinin cem edilmesiyle kaleme alınmıştır. *Manzûme*, Nesefinin; Ebû Hanîfe, Ebû

Yusuf, İmam Muhammed, Züfer, Hasan b. Ziyâd, İmam Mâlik ve Şâfiî arasındaki görüş ayrılıklarını ihtiva eden nazım tarzıyla yazılmış bir eserdir. İbnü's-Sââtî kendisinin geliştirmiş olduğu özel bir teknikle Kudûrî'nin metnine *Manzûme*'deki ihtilafları yerleştirmiş; böylece hem Hanefî mezhebinin temel görüşlerinin hem de mezhep içi ve mezhepler arası ihtilafların tek metin üzerinden okunabileceği bir eser kaleme almıştır (İbnü's-Sââtî, 2005, s. 57-63). Aynı mezhepten Halebî'nin *Mültekâ*'daki amacı İbnü's-Sââtî'den farklıdır. O, eserinde ana kaynak olarak *Kudûrî*, *Vikâye*, *Kenz* ve *el-Muhtâr*'ın mesâilini esas almış; bu eserlerde olmayan önemli gördüğü meseleleri *Mecmâu'l-bahreyn* ve *Hidâye*'den eklemiştir (Halebî, 1998, I, 13-15). Kitabı ayrıcalıklı kılan özelliği, mezhebin en muteber temel metinlerini tek eserde derleme yanında metinler arasındaki tercih, tashih farklılıklarını değerlendirmeye tabi tutup kendi içinde bir bütünlüğe kavuşturmasıdır. Benzer bir çaba Mer'î b. Yusuf'ta da vardır. *Gâyetü'l-müntehâ*'da bunu Hanbelî mezhebinin sahih görüşlerini tespit etme amacıyla kaleme alınmış iki önemli eseri; Şamlı Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî'nin (ö. 968/1561) *el-İknâ' li tâlib 'l-intifâ'* ile Mısırlı İbnü'n-Neccâr el-Futûhî'nin (ö. 972/1565) *el-Müntehâ* adlı eserlerini esas alarak gerçekleştirir. İki eseri değerlendirmeye tabi tutar. İhtilaflı olan meselelerde sadece sahih kabul ettiği görüşe yer verir. Böylece mezhep içi ihtilafların tamamen çözüme bağlandığı, sahih ve muteber görüşlerin tek metin üzerinden okunabileceği bir eser oluşturur (Kermî, 1961, I, 19-21).

Muhtasarlar genel olarak zikrettiğimiz şekillerde kaleme alınmakla birlikte ihtisarda önem arz eden şey, muhtasarın telif şekline ziyade müellifinin ihtisar ettiği metni veya metinleri hangi bakış açısıyla okuyup eserinde ne tür faaliyetler icra ettiğidir. Çünkü ihtisar basit bir özetleme faaliyeti değildir. İster doğrudan isterse belirli eserler üzerinden gerçekleştirilsin her müellif, mevcut fikhî bilgiyi veya ihtisara konu ettiği kitap veya kitapları dönemine kadarki birikimden istifade ederek kendi bakış açısıyla okumakta, vardığı sonuçları metnine taşımaktadır. Nitekim -metni hafifletmeye yönelik bazı istisnaları hariç- hemen her ihtisarda bilgi özetlenirken değerlendirmeye tabi tutulmakta, konuların düzenlenmesi, eksik yönlerin tamamlanması, yanlış bilgi ve rivayetlerin tashih edilmesi, sahih ve râcih görüşlerin tespiti gibi tasnif, tertip, ikmâl, tashih ve tercih kavramlarıyla ifade edebileceğimiz bir dizi ilmî faaliyet yürütülmektedir. Bundan dolayı asıl eserin/eserlerin, ihtisarı yapan üzerinde mutlak bir egemenliğinden söz etmek pek mümkün değildir. Muhtasar müellifi, üslûbunu ve ilmi anlayışını metne yansıtarak kendine özgü hususiyetleri olan yeni bir eser oluşturmaktadır.

Öte yandan ister doğrudan isterse belirli metinler üzerinden hazırlanmış olsun her muhtasar belli bir amaçla kaleme alınmaktadır. Telif şekline ya da bu sürecin bir veya birkaç örneğine bakarak genel tasvirlerde bulunmak muhtasarı anlamada hatalı sonuçlara götürebilir. Bu sebeple fikhin ihtisarının bir süreç olduğu olgusunu göz önünde bulundurarak muhtasarı kendi bağlamı içerisinde değerlendirme, ait olduğu mezhep literatüründeki yerini ve döneminde ne tür bir ihtiyaca cevap verdiğini tespit etmeye çalışma daha doğru bir yöntem olsa gerektir. Nitekim ilk kaleme alınanlardan son muhtasarlara fikhin ihtisar süreci üzerinden mezheplerin gelişimini, onların hangi kaynaklar esas alınarak kimlerin görüşleri üzerine inşa edildiğini takip etmek mümkündür. Muhtasarlara bu açıdan bakıldığında her birinin ait olduğu mezhep içerisinde ilmî ve pratik bir değerinin bulunduğu söylenebilir.

2. İhtisarın Mahiyeti

İhtisarın mahiyeti ile ne tür faaliyetleri ihtiva ettiği kastedilmektedir. Gerek muhtasar müellifleri gerekse şârihler, ihtisarın bu yönü üzerinde de durmuşlardır. Konuyla ilgili açıklama yapan fakihler üslup ve muhtevaya dikkat çekmiş; ihtisarın ya içerikten ödün vermeden anlatılanı kısa ve veciz sözcüklerle ifade etme şeklinde lafızda veya lafızda kısaltmaya gitmeden anlatılanın bir kısmını alıp diğerini almayarak manada/meselede

gerçekleştirildiğini ifade etmişlerdir (İbn Kudâme, 1994, I, 33; Mâverdî, 1994, I, 13). Daha çok belirli bir kitap özelinde yapılan bazı ihtisarlarda, ihtisara konu kitabın tüm muhtevası korunarak sadece lafızda kısaltmaya gidilmiş olabilir. Nitekim Şâfiî fakih Tâceddîn el-Urmevî (ö. 653/1255) Fahrettin er-Râzî'nin usûl-i fıkıhla ilgili *el-Mahsûl* isimli eserini bu şekilde ihtisar etmeye çalıştığını dile getirir (Urmevî, 2006, II, 17). Ancak fıkıh muhtasarlarının geneli dikkate alındığında, ihtisarin hem lafız hem manada gerçekleştiği, bu iki hususun onun temel unsurlarını oluşturduğu; ayrıca müelliflerin fikhî meseleleri ve onlardan çıkardığı sonuçları kendi ifadeleriyle yeniden kaleme alması, rivayetler ve görüşler arasında belli tercihlerde bulunması sebebiyle hemen her ihtisarin aynı zamanda bir yorum faaliyetini ihtiva ettiği söylenebilir.

2.1. Lafızda İhtisar

İhtisardaki temel amaçlardan biri anlamını bozmadan mevcut fikhî bilgiyi mümkün olan en kısa sözcüklerle ifade edebilmektir. Bu her dönemin kendi diline ve müellifin anlatım üslubuna göre gerçekleşmiştir. Bundan dolayı muhtasarlar arasında üslup bakımından farklılıklar vardır. Özellikle İbn Abdülhakem, Müzenî ve Tahâvî'nin *Muhtasar*'ları gibi doğrudan ana kaynaklar üzerine yapılan ilk ihtisar çalışmalarının kendine has bir metin dili olurken, fıkıhın temel meselelerinin ve bunlara yönelik mezhep görüşlerinin ne olduğunun büyük ölçüde netliğe kavuşmasından sonra metinler benzer bir üslupla kaleme alınmaya başlamıştır. Muhtasarların dil olarak girift bir yapıya bürünmesi bu aşamadan sonra olmuştur. Mevcut metni daha kısa ifade etme ve ona fazla anlam yüklemeye çalışma muhtasarların zamanla anlaşılması zor metinler haline gelmesinin en önemli sebeplerinden biridir.

Fıkıh muhtasarlarında metni lafzen kısaltmak için genel olarak aşağıdaki yöntemlere başvurulmuştur:

a. Rivayet ve soru-cevap usulünün kaldırılması

İhtisarin ana kaynaklarını oluşturan fıkıhın tedvin dönemine ait eserlerin hemen hepsinde var olan bu üslup, dönemlerinin metin dilinin izlerini taşıyan İmam Mâlik'in öğrencisi Abdullah b. Abdülhakem ile İmam Şâfiî'nin öğrencisi İsmail b. Yahya el-Müzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtasar*'ları gibi ilk eserler hariç sonrakilerde tamamen terkedilmiştir. Görüşün kime ait olduğunu ve kim tarafından aktarıldığını tespit açısından önemli olan rivayet usulünün takip edilmemesi; onlarda yer alan görüşlerin kime ait olduğunun bilinmesi, bundan dolayı isimleri açıkça zikretmeye ihtiyaç duyulmaması, bu şekildeki bir anlatım tarzının metni akıcı ve kısa bir şekilde kaleme almaya imkân vermemesi gibi sebeplerden dolayı olmalıdır. Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Asl*'ı ile Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinde olduğu gibi meseleleri hayâlî veya gerçek kişiler arasında gerçekleşen soru cevap şeklindeki diyalektik bir üslupla ele alan anlatım tarzının terkedilmesinde de benzer sebeplerin etkisinden bahsedilebilir.

b. İcâz, hazif gibi dilde kısa anlatımı sağlayan yöntemlere başvurma

İhtisarı sağlayabilmek için dilin kendi yapısal özelliklerinden kaynaklanan kısa anlatım yöntemlerine de başvurulmuştur. Bunun için sözcük ve cümle tekrarına ihtiyaç duyurmayan zamirler, atıf harfleri, istisna ve teşbih edatları vb. çok sık kullanılmış; sözün bir kısmı anlam olarak diğerine delalet ediyorsa, kalan kısmını söylemek gereksiz görülmüştür.

Fıkıh muhtasarlarında birçok örneği bulunan bu hususa muhtasar şârihleri zaman zaman dikkat çekmişler; metinde hazfedilen kelime ve cümlelere şerhte yer vererek konuyu daha anlaşılır kılmaya çalışmışlardır. Örnek olarak Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik* adlı eserinden namazda abdestin bozulması ile ilgili; “*Bir kişinin abdesti bozulursa, abdest alır, kaldığı yerden tamamlar. Eğer imamsa başka birisini yerine geçirir; tıpkı*

”من سبقه حدث توضاً و بني و استخلف لو إماما كما لو حصر عن القراءة / *kiraat yapamaz hale gelmesi durumunda olduğu gibi* (Nesefî, 2004, I, 150). Konu namazla ilgili olduğu için Nesefî cümlede onu ayrıca zikretme ihtiyacı duymamış, cümleleri birbirine atfederek pek çok kelimeyi hafzetmiş; teşbih edatıyla aynı hükme tabi iki meseleyi bir araya getirerek ayrı ayrı cümle kurmaktan kaçınmıştır. Anlamını biraz açarak verecek olursak bu cümle; bir kişinin namazda abdesti bozulursa, abdest alacağı, daha sonra gelip namazını kaldığı yerden tamamlayacağı; namazda abdesti bozulan kişi eğer imamsa, imamın namazda Kur’an okuyamaz hale gelmesi durumunda başkasını yerine geçirebildiği gibi bu durumda da başka birisini yerine geçirebileceği anlamını ihtiva etmektedir (İbn Nüceym, 1997, I, 642-649).

İhtisar, hazfin yanında birçok meselenin hükmünün bir cümlede veciz bir şekilde ifade edilmesiyle de gerçekleştirilebilmektedir. İlk eserlerde daha çok belirli örnekler üzerinden ele alınan meseleler ihtisarla birlikte hüküm eksenli ve nispeten daha soyut bir ifade yapısına dönüşmüş; bu durum fıkıhta özellikle belirli bir konuya has birçok hukuk kuralının (dâbıt) orta çıkışına zemin teşkil etmiştir. Fıkıhın hemen her bahsinden örnek verilmesi mümkün olan bu hususta şüf’a hakkının konusuyla ilgili Ebu’l-Hüseyn el-Kerhî’nin “*Bedelsiz veya mal sayılmayan bir bedel karşılığında mülk edinilen şeylerde şüf’a hakkı yoktur. / وكل ما ملك بغير بدل أو ملك ببدل ليس بمال / فلا شفعة فيه*” (Kudûrî, 2022, VI, 126); seleme konu mallarla ilgili Abdullah el-Mevsilî’nin “*Niteliklerini belirleme, miktarını öğrenme imkânı olan her şeyde selem akdi câizdir; böyle olmayanlarda değildir. / كل ما أمكن ضبط صفته / ثم معرفة مقداره جاز السلم فيه وما لا فلا*” (Mevsilî, 2009, II, 82) ifadelerini örnek olarak verebiliriz. Şeybânî’nin *el-Asl*’ında çeşitli meseleler üzerinden ele alınan her iki konu (Şeybânî, 2012, II, 372-378, IX, 258-259, 264-267, 303-305, 318), Kerhî ve Mevsilî tarafından ihtisar edilerek hepsini kapsayacak veciz bir ifade formuna dönüştürülmüştür.

c. Konu ve mesele tertibi

Bir konuyu kısaca anlatabilmek, aynı zamanda bilginin kendi içerisinde tasnif edilmesini, birbiriyle ilgili meseleleri tespit edip her birini kendi başlığı altında ele almayı gerekli kılmaktadır. Zira konu bütünlüğü gözetilmeden meselelerin ayrı ayrı ele alındığı bir anlatım tarzında kısa bir metin kaleme alabilmek pek mümkün değildir. İhtisarın tertibi zorunlu kılan yapısı, fikhî bilginin sistematize edilmesine çok önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle Şeybânî’in *el-Asl*’ı, Şâfiî’nin (ö. 204/820) *el-Ümm*’ü, Sahnûn’un *Meddevene*’si gibi her mezhepte ihtisarın ana kaynaklarını oluşturan eserlerdeki bahisler, muhtasarlarda kendi içerisinde tasnif edilerek metinler daha düzenli bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu konuda muhtasarlar arasında da bir tekâmül olmuştur. İlk kaleme alınan muhtasarlar iç tasnif açısından sonrakilere göre zayıfken, metinler dil ve muhteva olarak olgunlaştıkça buna paralel iç tasnifleri de gelişim göstermiştir. Tasnifle ihtisar arasında karşılıklı bir etkileşim olmuştur. Tasnif ihtisarı, ihtisar tasnifi kolaylaştırmıştır. Bundan dolayı Hanefî Ebu’l-Hüseyn el-Kudûrî’nin *Muhtasar*’ı, Ebû Cafer Ahmed et-Tahâvî’nin (ö. 321/933) *Muhtasar*’ına, Mâlikî İbnü’l-Hâcîp’in *Câmiu’l-ümmehât*’ı İbn Cellâb’ın *et-Tefri*’ine, Şâfiî Gazzâlî’nin *el-Veciz*’i Müzenî’nin *Muhtasar*’ına göre hem dil yönünden hem de sistematik olarak çok daha ileri düzey metinlerdir.

Tertibin ihtisar üzerindeki etkisini daha yakından görmek amacıyla Kudûrî’nin *Muhtasar*’ının temizlik bahsinden (kitâbü’t-tahâre) kısa bir alıntı yapmak istiyoruz. Müellif bahis içerisindeki konuları sırasıyla şöyle tasnif eder: Abdest, gusül (boy abdesti), temizlik bakımından suların durumu, teyemmüm, mestler üzerine mesh yapma, adet hali (hayız), lohusalık (nifas), pis kabul edilen şeyler (necâset) ve bunlardan nasıl temizleneceği. Daha sonra her konuyu kendi içerisinde de tasnif eder. Mesela -alt başlıklara ayırmasa da- abdesti sırasıyla; farzları,

sünnetleri, müstehapları ve abdesti bozan şeyler diye alt konulara ayırır. Konu bu şekilde tasnif edildikten sonra abdestin sünnetlerini bir cümlede kısaca yazmak kolaylaşır:

وسنن الطهارة : غسل اليدين قبل إدخالهما الإناء إذا استيقظ المتوضئ من نومه وتسمية الله تعالى في ابتداء الوضوء والسواك والمضمضة والأستنشاق ومسح الأذنين وتخليل اللحية والأصابع وتكرار الغسل إلى الثلاث

“Abdestin sünnetleri: Abdest alacak kişinin uykudan uyandığında ellerini su kabına sokmadan önce yıkaması, abdeste başlarken besmele çekmek, misvak kullanmak, ağza ve buruna su vermek, kulakları mesh etmek, sakalı ve parmakları ovmak, yıkamayı üç defa yapmaktır (Kudûrî, ts., s. 14-18).”

Müellif, aynı hükme tabi meseleleri tespit edip peş peşe getirdiği için ayrı cümleler kurmak yerine hepsini baştaki özneye/mübtedâya atfetmiş, tekrara gerek kalmadan konuyu bir cümlede özetleyebilmiştir. Ayrıca “*sakalı ve parmakları ovmak / وتخليل اللحية والأصابع*” derken de iki aynı meseleyi ard arda zikrederek kelime tekrarından kaçınmıştır.

Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki bu tertip ne *el-Asl*'da ne de Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında yoktur. Söz konusu muhtasarın iç tasnif hususunda zayıf noktaları olsa da bu durum diğer bahisler için de geçerlidir.

Tasnifin ihtisara etki eden bir yönü de sıhhat açısından görüşleri sıralamaya tabi tutarak sahih veya tercih edileni önce zikretme, bu yolla ihtilaflara yer verilen meselelerde hangi görüşün sahih olduğunu ayrıca belirtme ihtiyacını ortadan kaldırmadır. İbrahim Halebî, *Mülteka'l-ebhur*'da bu usulü kullanır. Mezhepte tercih edilen görüşü önce zikreder. Böylece aksine bir kayıt düşmemişse bununla tercih edilenin ilk görüş olduğuna işaret eder (Halebî, 1998, I, 13).

d. Tekrarları almama

İçerikten veya gereksiz yere kelime ve cümle kullanımından kaynaklı olsun müellifler muhtasar bir eser kaleme alırken metne fazladan değer katmayan bilgi ve sözcükleri, tekrar eden meselelere yer vermemişleridir. İlk eserlerde meselelerin olaylar ve örnekler üzerinden tek tek ele alınması; fıkıh bahislerinin müstakil kitaplar olarak kaleme alınmış olmasından dolayı her bir bahiste konuyla ilgili meselelerin hepsine yer verilmeye çalışılması gibi sebeplerle tekrarlar olmuştur (Şeybânî, 2012, IV, 287-289, IX, 319-320). Muhtasarlarda hem tekrar edilen meseleler çıkarılmış hem de farklı bir örnek veya durum üzerinden aynı hususu anlatan meseleler, ortak noktaları dikkate alınarak tek cümlede özetlenmiştir.

Bu hususu, abdest veya gusülde kullanılan suyla (mâ-i müsta‘mel) tekrar abdest veya gusül alınıp alınamayacağı ile ilgili *el-Asl*'da yer alan meselelerin, Hanefî muhtasarlardaki ifade biçimleri üzerinden örneklendirebiliriz:

قلت: رأيت رجلاً توضأ في إناء نظيف فتوضأ رجل آخر بذلك الوضوء؟ قال: لا يجزيه، قلت لم؟ قال: لأنه قد توضأ بذلك الماء مرة فلا يجزي من توضأ به بعده، قلت: رأيت إن لم يعد الوضوء فصلى به يوماً أو أكثر من ذلك؟ قال: عليه أن يعيد الوضوء ويستقبل الصلوات كلها.

“Dedim ki: Ne dersin; bir adam temiz bir kaptan abdest alsın, daha sonra başka birisi gelse, onun abdest suyuyla abdest alsın olur mu? Dedi ki: Olmaz. Dedim ki: Neden olmaz? Dedi ki: Çünkü bu suyla bir defa abdest alınmıştı, daha sonra başka bir kişinin yeniden bununla abdest alması caiz değildir. Dedim ki: “Ne dersin bu ikinci kişi yeniden abdest alması bu şekilde bir veya birkaç gün namaz kılsa olur mu?”

Dedi ki: O kişinin abdestini yeniden alması ve bütün namazlarını yeniden kılması gerekir (Şeybânî, 2012, I, 20-21).”

قلت: رأيت رجلاً توضأ في إناء نظيف وضوءه للصلاة ثم توضأ وهو متوضئ في إناء نظيف ثم توضأ في إناء آخر نظيف وهو متوضئ هل يجزى من توضأ بالماء الأول والثاني والثالث؟ قال: لا، قلت: فإن توضأ في إناء نظيف أيضاً وهو متوضئ هل يجزى من توضأ بالماء الرابع؟ قال: لا، قلت: وكذلك لو توضأ بخامس أو سادس؟ قال: نعم لا يجزى من توضأ بذلك الماء. قلت: أرايت جنباً اغتسل في بئر ثم وقع في أخرى ثم وقع في أخرى ثم وقع في أخرى؟ قال: قد أفسد الأبار كلها وعليهم أن ينزفوا ماء الأبار كلها حتى يغلبهم الماء.

“Dedim ki: Ne dersin bir adam temiz bir kapta namaz için abdest alsın, abdestli olduğu halde başka bir temiz kapta yeniden abdest alsın, sonra abdestli olduğu halde başka bir temiz kapta yeniden abdest alsın, abdest için kullanılmış olan birinci, ikinci ve üçüncü suyla başka bir abdest almak caiz midir? Dedi ki: Hayır. Dedim ki: Aynı şekilde abdestli olduğu halde temiz bir kapta abdest alsın, abdest alınan bu dördüncü suyla abdest almak caiz midir? Dedi ki: Hayır. Dedim ki: Aynı şekilde (abdestli olduğu halde) beşinci ve altıncı kaptan abdest alsın, (bu sularla yeni bir) abdest alınmaz mı? Dedi ki: Evet, bu sularla abdest alınan, abdesti geçerli olmaz. Dedim ki: Ne dersin, cünüp bir kişi bir kuyuda yıkansa, sonra başka bir kuyuya, daha sonra başka bir kuyuya, son olarak başka bir kuyuya girse (yıkansa) ne olur? Dedi ki: Bütün kuyuların (suyunu) ifsat etmiş olur. Kuyulardaki suyu boşaltabildikleri kadar boşaltmaları gerekir (Şeybânî, 2012, I, 64-65).”

el-Asl' da yer alan bu meselelerin her birinde, aslında aynı konu farklı durumlar üzerinden ele alınmaktadır. Tahâvî bütün bu söylenenleri şöyle özetler:

وما توضئ به من المياه أو اغتسل به منها أو تبرد به منها فقد صار مستعملاً لا يجوز التوضؤ به ولا الاغتسال به

“Abdest veya gusül alınan yahut serinleme amacıyla kullanılan sular, müsta‘mel (kullanılmış su) olurlar. Bunlarla (ikinci bir kez) abdest veya gusül alınmaz. (Tahâvî, ts., s. 16)”

Tahâvî'nin metnindeki “müsta‘mel” kavramı, Cessâs'ın *Şerh*'inde “mâi müsta‘mel” terkihiyle ifade edilir (Cessâs, 2010, I, 229, 234). Kudûrî büyük ihtimalle buradan istifadeyle *Muhtasar*'ında konuyu bu kavram üzerinden ele alır. Önce kavramı ve hükmünü zikreder. Daha sonra onu tanımlar. Aynı zamanda Tahâvî'nin zikrettiği, eleştiri konusu olan serinleme amacıyla kullanılan suyun müsta‘mel olacağı hususunda imamlardan bilinen bir rivayet olmadığı için bunu mezhebe ait bir görüş olarak kabul etmez ve kendi metninde buna yer vermez:

والماء المستعمل لا يجوز استعماله في طهارة الأحداث، والمستعمل: كل ماء أزيل به حدث أو استعمل في البدن على وجه القربة

“Mâ-i müsta‘mel'in hadesten taharete kullanılması caiz değildir. Müsta‘mel; abdestsizliği gidermek için yahut ibadet maksadıyla vücutta kullanılan suya denir (Kudûrî, ts., s. 27-28).”

Nesefî bu metni muhteva olarak geliştirerek daha da kısaltır. Suyun bedenden ayrıldığı mı yoksa bedenden dökülüp bir yerde biriktiğinde mi müsta‘mel sayılacağıyla ilgili mezhepte tartışmalı olan hususta kendi tercihini ve bu tür bir suyun temizleyici olmasa da temiz olduğu konusunu metne derç eder:

والماء المستعمل لقربة أو رفع حدث إذا استقر في مكان طاهر لامطهر

“İbadet veya abdestsizliği giderme amacıyla kullanılan su (vücuttan ayrılıp) bir yerde toplandığında temizdir, temizleyici değildir (Nesefî, 2004, I, 71).”

Muhtasar metinlerin, ana kaynaklara doğru izini takip ettiğimizde benzer şekilde oluşan birçok ifade biçimine rastlamak mümkündür. Bu ve benzeri cümlelerin hepsi, fıkha dil olarak teknik ve teorik bir boyut kazandıran, mezhepteki muhtelif mesele ve rivayetler üzerine yapılan yorumların bir hülasasıdır.

Muhtasarlarda tekrardan kaçınmak amacıyla başvurulan bir yöntem de daha önce işlenen konulara atıflarda bulunmaktır. Bir konu daha önce geçmiş, sonra gelen konu onunla aynı hükümleri taşıyorsa, tekrar zikretmek yerine geçmişe atıfla yetinilmiştir. Mesela “*Abdesti bozan her şey teyemmümü de bozar.*” (Kudûrî, ts., s. 36.) cümlesinde olduğu gibi abdesti bozan şeyler daha önce işlendiği için teyemmüm konusu geldiğinde aynı şeyleri tekrarlamak yerine, geçmişe atıfla konu bir cümlede özetlenir.

Benzer ihtisarlara; “*Abdesti bozan her şey, meshi de bozar. Satım akdinde semen olmaya elverişli olan şeyler, kira akdinde ücret olmaya elverişlidir* (Kudûrî, ts., s. 41, 289). *Cuma namazının farz olduğu kişilere bayram namazı vaciptir. Hutbe hariç bayram namazlarının (vacip olması ve eda edilebilmesi için gerekli olan) şartlar, Cuma namazı için gerekli olan şartlar gibidir* (Mevsîlî, 2009, I, 283). *Şart muheyyerliğini ortadan kaldıran durumlar, ru'yet muheyyerliğini de kaldırır* (Nesefî, 2004, II, 18-19) gibi anlatım biçimlerini örnek olarak verebiliriz.

e. Kavramlar kullanma

Muhtasarlarda, metni kısa bir şekilde kaleme alabilmek için kavramların kuşatıcılığından da istifade edilmiştir. Ünlü dilbilimci Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) “*İsmlendirme bir veya birden fazla cümlelerin ihtisar edilmesidir.*” (İbn Manzûr, ts., V, 155.) sözünde de dile getirildiği gibi kavramlaştırmanın bizatihi kendisinin bir özetleme işlemi olması sebebiyle müellifler bir konuyu anlatmak ve açıklamak yerine onu ifade eden kavramı zikretmeyi tercih etmişlerdir. Fıkahın ihtisar sürecinde, mevcut bilginin özetlenmesi ve sistematize edilmesine paralel pek çok alt kavram oluşturulmuştur. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz mâi müsta‘melle ilgili *el-Asl*'daki mesâilin bir süre sonra kavrama dönüşüp muhtasarlarda konunun kavram üzerinden işlenmesi, tekrar eden meseleleri özlü cümlelere dönüştürme yanında bu hususa da bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim mezheplerin metinleri incelendiğinde hem gelişen fıkah dilinin muhtasarlarda yer aldığı hem de ihtisar faaliyetlerinin bu dilin oluşmasına büyük katkılar sağladığı görülür. Söz konusu durumun bir yansıması olarak; “*Ecîr-i müşterek herkese çalışan kişidir* (Nesefî, 2004, II, 295). *Akdin konusu (ma'kûdun aleyh) temiz, yararlanılabilir, teslim edilebilir ve malum olmalıdır* (İbnü'l-Hâcîp, 2000, s. 337). *Satım akdi, geçmiş zamana delâlet eden îcap ve kabulle gerçekleşir. Murâbaha, bir malı satın alındığı bedel üzerine kar koyarak; tevliye, satın alındığı bedel üzerine kar koymadan satmaktır. Sarf, bedellerden her birinin para olması durumunda gerçekleşen satım akdidir* (Kudûrî, ts., s. 223, 249, 261). *Davacı (müddeî) davaya zorlanamayan, davalı (müddeâ aleyh) davaya zorlanan kişidir* (Mevsîlî, 2009, II, 270).” gibi ilk eserlerde pek göremeyeceğimiz kavramlar verip, onları tanımlayan ve daha sonra bunları metnin içine derç eden üslup, muhtasarlarda çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Müelliflerin ihtisar amacıyla başvurdukları bir yöntem de tercih edilen ve sahih bulunan görüşlere, kişilere işaret edilirken kendilerinin özel anlam yükledikleri veya mezhep içi özel anlam kazanmış kavramlar kullanmalarıdır. Şâfiî'lerden Yahya b. Şeref en-Nevevî'nin *Minhâcû't-tâlibîn*, Hanefî'lerden İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* isimli eserlerinde bu tür kavramlara yer verilmiştir. Mezhebin sahih, meşhur ve râcih olan görüşlerini belirtirken açıklama yapmak yerine ilgili kavramı zikretmekle yetinmişlerdir (Halebî, 2004, I, 13-14; Nevevî, 2005, s. 64-66).

f. Kısa anlatımı sağlayacak çeşitli teknikler geliştirme

Özellikle fikhin ihtisarının dil ve muhteva olarak belirli bir düzeye gelip hemen hemen aynı metnin ortak kabul gördüğü muhtasarların kaleme alınmasından sonra fakihler mezhep içi ve mezhepler arası ihtilafları mevcut metne derç edebilmek için çeşitli teknikler geliştirmişlerdir. Bunlardan biri rumuzlar oluşturma diğeri görüş ayrılıklarını farklı cümle yapıları ile ifade etmedir. İlk usulde her bir fakihin ismi belirli bir harfle sembolize edilmekte, ihtilafın olduğu meselelerde ilgili fakihî ifade eden harf kullanılarak söz konusu meselede onun farklı bir görüşte olduğuna işaret edilmektedir. İkincisinde, aynı amaç gözetilerek ihtilaflar her bir fakihî temsil eden farklı cümle yapıları ve fiil kipleriyle verilmektedir.

Gazzâlî *el-Vecîz*'de, Mevsilî *el-Muhtâr*'da ilk yöntemi kullanır. Gazzâlî Ebû Hanîfe'yi “ha/ح”, Mâlik'i “mim/م”, Müzenî'yi “ze/ز”, Şâfiî mezhebinin ehl-i tahriç ulemasının görüşlerini “vav/و” (Gazzâlî, 1997, I, 105-106); eserini Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda kaleme alan Mevsilî Ebû Yusuf'u “sin/س”, Şeybânî'yi “mim/م”, her ikisini “sin, mim/سم”, Züfer'i “ze/ز”, İmam Şâfiî'yi “fe/ف” harfleriyle sembolize eder (Mevsilî, 2009, I, 37).

Bu yöntemle ihtisarın nasıl sağladığını göstermeye matuf akdin unsurlarından irade beyanı ile ilgili *el-Vecîz*'den kısa bir alıntı yapmak istiyoruz:

الصيغة و هو الإيجاب و القبول أعتبرا للدلالة على الرضا الباطن ولا تكفي المعاطاة (م ح و) أصلا

“Akdin sigası icap ve kabuldür. Bunlar içteki rızayı göstermesi nedeniyle akdin sigası olarak kabul edilmiştir. (İcap kabul için) bedeli verip malı almak (teâtî) kesinlikle yeterli değildir (Gazzâlî, 1997, I, 277).”

Gazzâlî, bey' u't-teâtî ile ilgili mezhebinin görüşünü aktarırken, bu cümlenin sonuna “mim, ha, vav” harflerini getirerek Mâlik, Ebû Hânîfe ve mezhebenden bir kişinin farklı görüşte olduğuna işaret etti. *el-Vecîz*'i şerh eden Ebu'l-Kasım er-Râfiî (ö. 623/1226) bu kişinin İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) olduğunu söyler. Üç fakihe göre de teâtî, örf haline gelmişse icap kabul yerine geçer (Râfiî, 1997, IV, 10).

İkinci yöntem *Mecmau'l-bahreyn*'de İbnü's-Sââtî tarafından kullanır. Ayrıca o, kolayca anlaşılmsın diye ihtilafın olduğu meselelerin sonuna rumuzlar da koyar. Onun icat ettiği bu yöntem, sonraki Hanefî fakihlerden Şemseddin el-Konevî'nin (ö. 788/1386) *Dürrü'l-bihâr*, Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin'in (ö. 823/1420) *Letâifu'l-işârât*, Burhaneddin et-Tarablûsî'nin (ö. 922/1513) *Mevâhibu'r-rahmân* adlı eserlerinde takip edilir.

İbnü's-Sââtî, eserinin önsözünde yöntemini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Ancak biz sadece bir iki hususa değinmekle iktifa edip, boşama/talak bahsinden kısa bir alıntıyla konuyu örneklendirmek istiyoruz. İbnü's-Sââtî eserinde; Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'in ittifak ve ihtilaf ettiği meseleleri aktarırken; Ebû Hanîfe'nin görüşlerini isim cümlesi, Ebû Yusuf'un görüşlerini üçüncü tekil şahıs muzârî, Şeybânî'in görüşlerini üçüncü tekil şahıs mâzî fiil kipiyle verir. İmam Mâlik, Şâfiî ve Züferin farklı görüşte olduğunu aktarırken; Şâfiî için birinci çoğul şahıs muzârî, Züfer için birinci çoğul şahıs mazi, İmam Mâlik için üçüncü çoğul şahıs muzârî fiil kipi kullanır (İbnü's-Sââtî, 2005, s. 60-68). Bu yöntemini boşamayla ilgili aşağıdaki meselelerde şöyle uygular:

ونوقع (ع) طلاق السكران و المكره و نعتبر (ع) عدده بالنساء لا بالرجال

“Sarhoşun ve mükrehin (baskı altında eşini boşayanın) boşamasını geçerli sayıyoruz. Boşama (hakkının) sayısında, kadının (özgürlük durumunu) dikkate alıyoruz, erkeğin değil (İbnü’s-Sââtî, 2005, s. 552-553).”

Müellif her iki cümlede de fiilleri, birinci çoğul şahıs muzari fiil kipi getirerek Şâfiî’nin, sarhoşun ve mükrehin boşamasını geçerli saymadığını, aynı zamanda boşama hakkı sayısında kadının değil, erkeğin özgürlük durumunu dikkate aldığını ifade etmek ister. Bu durumda Hanefilere göre kadın özgürse koca üç, köleyse iki boşama hakkına; Şâfiî’ye göre adam özgürse üç, değilse iki boşama hakkına sahiptir.

ولو اشتترته ثم أعتقته فطلقها في العدة أو خرجت مسلمة ثم خرج بعدها فطلقها يلغيه (س) فيهما وأوقعه (م)

“Bir kadın (köle olan) kocasını satın alır, sonra azat ederse, kocası da onu (ayrılıktan dolayı) iddet beklerken boşarsa veya (gayri müslim bir kadın) Müslüman olup islam ülkesine gelirse, arkasından (kocası da) Müslüman olup islam ülkesine gelir ve eşini boşarsa (Ebû Yusuf) her iki boşamayı da geçersiz kabul ediyor, (Muhammed eş-Şeybânî) her ikisini de geçerli saydı (İbnü’s-Sââtî, 2005, s. 552-553).”

Müellif ilk önce cümleyi fiil cümlesiyle başlatarak ve daha sonra Şeybânî’nin görüşüne yer vererek bu konuda Ebû Hanife’nin görüşü bulunmadığını belirtmek istedi. Daha sonra üçüncü tekil şahıs muzari fiil kipi getirerek Ebû Yusuf’a göre bu durumdaki insanların boşamasının geçersiz, sonra üçüncü tekil şahıs mâzî fiil kipi getirerek Şeybânî’nin bu boşamaları geçerli saydığına işaret etti.

و لم يفرقوا (ك) بتفريق الحكمين.

“Hakemlerin ayrılma kararıyla, (karı, kocayı) ayrılmış kabul etmediler (İbnü’s-Sââtî, 2005, s. 552-553).”

Müellif fiili üçüncü çoğul şahıs muzârî fiil kipi getirerek, hakemlerin ayrılma kararını geçerli saymayan Hanefilerin aksine, İmam Mâlik’in bunu geçerli saydığını ifade etmek ister.

Lafızda ihtisarla ilgili aktardığımız bütün bu bilgiler bize ihtisarin, fikhın dili ve sistematığının gelişimine çok önemli katkılar sağladığını göstermektedir. Nitekim ihtisar, imamlara ait mesailin derlendiği eserlerdeki ana düşünceyi ortaya çıkarıp hepsini kuşatan bir üslupla ifade etmesi yönüyle tedvinden sonra fıkhıta muhtasirlar tarafından oluşturulan, şârihlerin açıklama ve tenkitleriyle gelişen yeni ve hâkim bir hukuk dili inşa etmiştir. Bu dil ve sistematik sayesinde fikhî kolayca anlayabiliyor, kavramlarını kullanabiliyor ve bütünü üzerine yorum yapabiliyoruz. *Mecmau’l-bahreyn* örneğinde olduğu gibi metne daha fazla anlam katma amacıyla geliştirilen ve muhtasarı teknik bir metne dönüştüren yöntemler ise bahse konu noktalarda fıkha bir katkı sunmasa da erbabı için fikhın temel meselelerini, mezhep içi ve mezhepler arası görüş ayrılıklarıyla birlikte hatırlatma ve ezberleme imkânı tanınması açısından pratik bir değer taşımaktadır.

2.2. Manada/Meselede İhtisar

Fıkıhta ihtisarin ikinci unsurunu, fikhî bilginin bizatihi kendisinde ihtisara gitme oluşturmaktadır. İbn Kudâme bunu meselede, Tâceddîn el-Urmevî manada ihtisar olarak ifade eder (Kudâme, 1994, I, 33; Urmevî, 2006, II, 17). İhtisardaki asıl amaç; fikhın her bir bahsinde imamlardan aktarılan mesâildeki ana düşünceyi ve bunları ihtiva eden temel meseleleri tespit etmek olduğundan dolayı muhtasarlarda, mezheplerin ihtisara konu kaynaklarındaki ve sonradan oluşan literatüründeki her bilgiye, rivayet ve görüşe yer verilmemiş, mevcut bilgi

kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutularak metinler daha çok belirli tercihler etrafında mesele eksensli kaleme alınmıştır. Şerhlerin veya mebsût türü eserlerin konusu olarak görülen; ihtilaflara, farklı rivayetlere, bunların delillerine yer verme, açıklamalar yapma, kendi mezhebinin görüşünü savunma gibi geniş ilmî faaliyetlere ise ya hiç yer verilmemiş ya da bunlar çok dar bir çerçevede ve belirli tercihler etrafında yürütülmüştür.

Bu hususu müşahede edebilmek için ihtisârın ana kaynaklarını oluşturan tedvin dönemine ait ilk eserlerden itibaren mezheplerin fûrû literatürü ile muhtasarları kronolojik bir okumaya konu edilebilir. Mesela bu konuda Şâfiî'nin *el-Ümm*'ü ile Müzenî'nin *Muhtasar*'ı; Gazzâlî'nin birbirinin özeti mahiyetindeki eserleri *el-Bâsît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* örneklem alınabilir. *el-Ümm* ile *el-Muhtasar* karşılaştırıldığında Müzenî'nin, meseleleri muhafaza ederek daha çok Şâfiî'nin yer verdiği delil ve tartışmalarda ihtisara gittiği görülür. Gazzâlî, eserleri içerisinde mebsût olarak nitelendirebileceğimiz *el-Basît*'de mezhep fikhını delilleriyle, farklı rivayet ve görüşleriyle birlikte genişçe işlerken; bunun orta düzey ihtisarı olan *el-Vasît*'de hükümlerin delillerine, gerçekleşme ihtimali çok düşük olan meselelere, zayıf görüşlere ve yanlış olduğunu düşündüğü vecihlere (tahriçlere) yer vermemiştir (Gazzâlî, 1997, I, 103-104). Mezhebinin önemli muhtasarlarından biri olan *el-Vecîz*'de ise içeriği sadece temel meselelere hasrederek metni güçlü görüşler ekseninde oluşturmuş; zayıf görüşleri ve ihtilafları *Vasît*'de olduğu gibi açıkça zikretmemiş; rumuzlarla ifade etmiştir (Gazzâlî, 1997, I, 105-106).

el-Basît'in, Gazzâlî'nin hocası İmam'ül-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) ansiklopedik eseri *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*'in ihtisarı olduğu söylenir (Karlığa, 1996, XIII, 518). *Nihâyetü'l-matlab*, müellifinin açıklamasına göre Müzenî'nin *Muhtasar*'ının bölümleri (bâb) ve meseleleri esas alınarak, mezhebin ulaşabildiği tüm görüş ve rivayetlerini bunların delillerini izaha yönelik hazırlanmıştır (Cüveynî, 2007, I, 4). *Muhtasar* ise Müzenî'nin ifadesine göre hocası Şâfiî'den duydukları ve onun kitapları üzerine yapılan bir ihtisâr çalışmasıdır (Müzenî, 1998, s. 7, 440-445). Geriye doğru izleri takip edildiğinde *el-Vecîz*'in arka planında Şâfiî'nin fikhî üzerine oluşan yaklaşık üç asırlık birikimin bulunduğu görülmektedir. Bu durum, -kaleme almış şekli nasıl olursa olsun- mevcut fikhî bilginin bir hûlasası olarak kabul edebileceğimiz muhtasarların hemen hepsi için geçerlidir.

Gazzâlî sonrası mezhebin iki önemli üstadı (şeyhayn) kabul edilen Abdülkerîm er-Râfiî (ö. 623/1226) ve Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) ihtisâr çalışmaları, Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi daha sonraki fakihlerin kaleme aldıkları Müzenî'nin *Muhtasar*'ı ve *el-Vecîz* gibi aynı amaca yönelik çalışmalardır. Râfiî, *el-Vecîz*'i esas alarak *el-Muharer*'i (Aybakan, 2007, XXXIV, 395); Nevevî, *el-Muharer*'i ihtisâr ederek *Minhâcü't-tâlibîn*'i (Nevevî, 2005, s. 64); Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ise *Minhâc*'ı ihtisâr ederek *Menhecüt't-tüllâb*'ı kaleme almıştır (Ensârî, 1997, s. 5). Her biri Şâfiî mezhebinde ilgi gören, silsile takip edildiğinde ucu hicrî III. asırdaki Müzenî'nin *Muhtasar*'ına, oradan da mezhepteki tüm ihtisâr faaliyetlerinin ana kaynağını oluşturan Şâfiî'nin eserlerine ulaşan bu metinler; amacı, birbiriyle irtibatı ve kaleme alınırken icra edilen faaliyetler göz ardı edildiğinde kısa bilgi vermek isteyen basit birer kitap özeti gibi durmaktadır. Ancak aradaki bağ dikkate alındığında, bir kitabın özeti olmanın ötesinde hepsinin Şâfiî mezhebin esasını oluşturan temel meseleleri tespit sürecinin bir halkasını oluşturduğu; meseleler tespit edilirken aynı zamanda farklı rivayetler ve görüşler arasında tercih, tashih gibi bir dizi ilmî faaliyetin yürütüldüğü görülmektedir. Nitekim ihtisarda asıl olan, metnin lafzen ne kadar mesele ve bilgi içerdiği değil, mezhebin ana düşüncesini yansıtan bütünü izaha imkân tanıyabilecek temel meseleleri tespitteki başarıdır.

Fıkhın ihtisar sürecinde, muhtasarların, metin dilinde olduğu gibi muhteva bakımından olgunlaşması da belirli bir süre almıştır. Ana kaynaklar üzerine yapılan çalışmalar sonucunda fıkhın temel meseleleri ve bunlara yönelik mezhebin görüşleri belirginleştikten sonra metinler muhteva olarak büyük ölçüde standart bir yapıya kavuşmuştur. Bunun sebebi, muhtasarların aynı amaca yönelik kaleme alınmalarıdır. Zira temel meseleler netleştikten sonra tekrar benzer bir çaba içerisine girme mevcudu keşfetme olacağından, fakihler bunun yerine metne düştükleri kayıtlarla onu tahkim etmeye, eklediği meselelerle eksiklerini gidermeye çalışmışlardır.

C. Telif Türü Olarak Muhtasarlar

Muhtasar, ihtisar faaliyetleri sonucu ortaya çıkan bir telif türünü ifade etmesine rağmen şârihler bu kavramı genelde sözlük ve dilbilimdeki anlamıyla açıklamışlardır (İbn Kâdî Şühbe, 2011, I, 99; Veliyyüddin el-Basîr, 2010, s. 7). Özetleme hem sözde/kelamda hem telifte ihtisarın ortak noktasını oluşturmakla birlikte sözün muhtasar oluşuyla telifin muhtasar oluşu pratikte farklı gerçekliklere tekabül etmektedir. Bundan dolayı muhtasarı, bu isimle maruf veya bu niteliği haiz eserleri dikkate alarak tanımlamak daha yerinde olacaktır.

Literatürde telif türü olarak muhtasara yapılan tanımlarda, genelde ya onun hacmi ve üslubu ya da ihtisar şekli esas alınmıştır. Bunda muhtasarın, mebsût ve mütevassıt türü eserlerle ilişkilendirilmesi ile ihtisar şekline yapılan vurgu etkili olmalıdır (İbn Haldûn, 2004, II, 346; Veliyyüddin el-Basîr, 2010, s. 7). Ünlü bibliyograf Kâtip Çelebî muhtasarı üslup ve hacim üzerinden tanımlar. Telif türlerini ele alırken miktar bakımından eserlerin; muhtasarât, mebsûtât ve metevevssıtât şeklinde üç türlü olduğunu belirtir. Muhtasarı; temel meseleleri hatırlatma amacıyla kaleme alınmış, ilimde ilermiş olanların hatırlamak için yararlandıkları, zor ibarelerin anlamlarını çok çabuk bir şekilde kavramaları nedeniyle okumaya yeni başlayan zeki öğrencilerin de istifade edebilecekleri eserler olarak tanımlar. Mebsûtun, muhtasarın karşıtı olduğunu, bu tür kitaplardan geniş bilgi edinmek için yararlanıldığını; mütevesıtın ise faydası genel, yani her iki türlü de yararlanılabilecek eserler olduğunu söyler (Kâtip Çelebî, ts, I, 35.). Serkiz Orpilyan da söz konusu telif türlerini aynı bakış açısıyla tanımlar (Orpilyan, h. 1308, s. 58.). Günümüz araştırmacılarının; “*Bir eserin özet halinde kaleme alınması veya hacimli bir eserin özetlenmesi yoluyla meydana gelen telif türü*” (Durmuş, 2006, XXXI, 57; Arazi, 2011, VII, 536.) şeklindeki muhtasar tanımında ise bahse konu eserlerin telif şekli dikkate alınmıştır.

Muhtasarı üslup ve hacim üzerinden tanımlamak, onun aslı fonksiyonu ve ne tür faaliyetleri ihtiva ettiğiyle ilgili herhangi bir fikir vermemekte, aynı zamanda bu nitelikle maruf eserlerin hepsini kapsamına almamaktadır. Çünkü niteliği, hacmine ve üslubuna değil, telifinde icra edilen faaliyete bağlı olan muhtasar, metnin kısalığı veya zorluğu gibi göreceli bir husus üzerinden tanımlandığında, içerik, amaç ve metin dili olarak kendine has hususiyetleri haiz farklı dönemlere ait birçok muhtasarı izah imkânsız hale gelmektedir. Bu sebeple Kâtip Çelebî ve Orpilyan’ın yaptıkları tanım, belli bir dönemden sonra kaleme alınan bazı muhtasarlar için geçerli kabul edilebilir. İhtisarın şekli üzerinden yapılan tanımlar da yine muhtasarın mahiyetiyle ilgili hiçbir fikir vermemekte, hacim açısından yapılan tanımlarda olduğu gibi bir eserin özet halinde kaleme alınmasının ölçüsünün ne olduğu, ihtisar edilen her eserin muhtasar niteliği alıp almadığı noktasında bazı muğlaklıklar ihtiva etmektedir. Bir eserin özet halinde kaleme alınmasının ölçüsü olarak mebsût ve mütevevssıt türü eserler gösterilebilir. Nitekim muhtasar zamanla böyle bir anlam kazanmıştır. Ancak -belki bir müellifin farklı düzeydeki eserleri hariç- zikredilen husus bahsettiğimiz muğlaklığı giderebilecek bir ölçüt değildir. Çünkü ihtisarı ele alırken dikkat çektiğimiz gibi hacim üzerinden söz konusu telif türlerine yapılacak tanımlar özünde her zaman bir izafilik taşıyacak; kavramların birbiriyle tanımlanması nedeniyle kendi içinde bir kısır döngü oluşturacaktır. Öte yandan muhtasarın, diğer iki telif

türüyle anlam kazanması, ilimlerin tedvin-tehzib sürecinde literatürün farklı düzeydeki eserlerinin kaleme alınmasına ve bu eserlerin teditteki fonksiyonlarına bağlı olarak ortaya çıkan bir durumdur. Halbuki ihtisar mutlak olarak bu telif türlerine bağlı olarak gerçekleşen bir faaliyet değildir.

İhtisar ve muhtasarla ilgili aktardığımız bütün bu bilgileri dikkate aldığımızda; fikhın ihtisarının, içerisinde birçok ilmî faaliyeti ihtiva eden bir süreç olduğunu kabul ederek muhtasarı tanımlamanın daha izah edici ve nesnel olacağını; bu bakış açısıyla konuya baktığımızda süreç içerisinde farklı dönemlerde kaleme alınan kendine has hususiyetleri haiz metinleri daha sağlıklı anlamlandırabileceğimizi söyleyebiliriz. Kanaatimizce ihtisar ve muhtasara asıl niteliğini veren şey; ihtisarın bir mezhebe ait görüşleri değerlendirmeyi, tertip ve tasnif etmeyi, fikhın temel meselelerini ve imamların bunlara yönelik ana düşüncesini tespit etmeyi hedef edinen ilmi bir faaliyet, muhtasara ise bu faaliyet sonucu ortaya çıkan bir telif türü oluşudur. Bu yönüyle ister doğrudan, isterse bir veya birkaç eserin özetlenmesi yoluyla hazırlansın, muhtasarlar alanında asıl meseleleri içeren, dönemine göre kapsamlı ve özet eserlerdir.

Sonuç

Fıkıh ilmi özelinde yaptığımız bu araştırma bize; mevcut örnekleri dikkate alındığında, aslı itibariyle bir özetleme faaliyeti olsa da ihtisar ve muhtasara üslup ve muhteva üzerinden bütünü kuşatıcı nesnel bir tanım yapmanın pek mümkün olmadığını; ihtisarın şekli üzerinden yapılan tanımların ise daha kuşatıcı olmakla birlikte onun mahiyeti ile ilgili herhangi bir fikir vermediğini; bundan dolayı söz konusu telif yöntemini ve türünü ihtiva ettiği faaliyetleri dikkate alarak tanımlamanın daha isabetli olacağını göstermektedir.

Fıkıh muhtasarlarının telif şekli incelendiğinde genel olarak onların, belirli bir metne bağlı kalmadan veya bir ya da birkaç eser üzerinden kaleme alındığı ancak fikhın ihtisarı açısından ihtisarın şeklinden ziyade ortaya konan eserin söz konusu süreçte ne tür ilmî veya pratik bir boşluğu doldurduğunun ehemmiyet arz ettiği görülmüştür. Çünkü her üç durumda da müellif, mezhep müktesebatını kendi bakış açısıyla okumaya tabi tutmakta; vardığı sonuçlardan yeni bir metin oluşturmaktadır.

Muhtasar eserlerin telifinde icra edilen faaliyetler incelendiğinde ise ihtisarın genel olarak lafız ve mana olmak üzere iki noktada gerçekleştirildiği görülmektedir. Fikhî bilgi lafzen ihtisar edilirken; metne fazladan değer katmayan her türlü kelime ve sözcüğü çıkarma, meseleleri kendi içerisinde taksime tabi tutarak tertip etme, onların ortak noktasını tespit edip hepsini kuşatan veciz cümleler kurma gibi faaliyetler yürütülmüştür. Bunun sonucunda fikhî bilgi daha sistematik bir yapı; fikhın dili, daha rafine, soyut, kavrama dayalı ve kuşatıcı bir mahiyet kazanmıştır. Manada ihtisara gidilirken ise fikhın temel meseleleri ve mezhebin bu meselelere yönelik ana düşüncesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı muhtasarlarda her bilgiye yer verilmemiş, muhtelif mesail ve rivayetten müteşekkil mezhep birikimi üzerine kapsamlı okumalar yapılarak metinler belirli tercihler etrafında mesele eksenli oluşturulmuştur.

İhtiva ettiği faaliyetler dikkate alındığında ihtisarı; mezhep imamlarına ait birikimi değerlendirmeyi, tertip etmeyi, temel meselelerini ve ana düşüncesini tespit edip özetlemeyi amaç edinen çok yönlü ilmî bir faaliyet; muhtasara ise bu faaliyet sonucu ortaya çıkan eserlerin genel adı olarak tanımlamanın daha isabetli olacağı; sadece fıkıhta değil diğer ilimlerde de ihtisarın tarihi serüveni, ihtiva ettiği faaliyetler ve ait olduğu ilim dalına yaptığı katkılar dikkate alınmadan muhtasara yapılacak tanımların eksik kalacağı kanaatine varılmıştır.

Kaynakça

- Arazi, A. (2011). "Mukhtasar", *Encyclopaedia of Islam*, VII, 536-540, Leiden.
- Arslan, Adem. (2014). *Şâfiî Mezhebinin Oluşum Sürecinde el-Büveytî ve el-Muhtasar İsimli Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Askerî, Ebû Hilal. (ts.). *el-Furûku'l-luğaviyye*, (thk. Muhammed İbrahim Selim) Dâru'l-İlmi ve's-sekâfe, Kahire.
- Aybakan, Bilal (2007). "Râfîî", *DİA*, XXXIV, ss. 394-396, İstanbul.
- Aydınlı, Abdullah. (2000). "İhtisâr", *DİA*, XXI, ss. 572-573, İstanbul.
- Berâdiî, Ebû Saîd. (2002). *et-Tehzîb fî'h-tisâri'l-Müdevvene*, (thk. Muhammed el-Emîn). Dâru'l-buhûs, Dübey.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed. (2003). *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, (thk. Abdülaliy Abdülhamit). Mektebetü'r-rüşd, Riyad.
- Burhânüşşeria, Mahmûd b. Sadrüşşeria el-Evvel. (2006). *Vikâyetü'r-rivâye (Şerhu'l-Vikâye ile birlikte)*, Müessetü'l-verrâk, Amman.
- Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî. (1431/2010). *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, (thk. İsmetullah İneyet, vd.). Dâru's-sirâc, Medine.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah. (2007). *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, (thk. Abdülazîm Mahmut ed-Dîb). Dâru'l-minhâc, Cidde.
- Durmuş, İsmail. (2006). "Muhtasar", *DİA*, XXXI, ss. 57-59. İstanbul
- Ensârî, Zekerîya b. Muhammed. (1417/1997). *Menhecü't-tullâb*, (Muhaşşî: Salah b. Muhammed) Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. (1417/1997). *el-Vasît fî'l-mezheb*, (thk. Ahmed Mahmûd İbrahim, Muhammed Muhammed Tamir). Darüsselâm, Kahire.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. (1418/1997). *el-Vecîz fî fikhi'l-İmami's-Şâfiî*, (thk. Ali Muavviz, Adil Abdülmevcûd) Şirket-ü dâri'l-erkâm, Beyrut.
- Halebî, İbrahim b. Muhammed. (1419/1998). *Mülteka'l-ebhur (Mecmeu'l-enhur ile birlikte)*, (Tahrîc: Halil İmrân el-Mansûr) Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân. (1425/2004). *el-Mukaddime*, (thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş). Mektebetü'l-hidâye, Dîmeşk.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekr b. Ahmet. (2011). *Bidâyetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*, (İtinâ: Enver b. Ebû Bekr). Dâru'l-minhâc, Cidde.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah. (1402/1982). *el-Kâfi*, (thk. Züheyr eş-Şâviş) el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah. (1414/1994). *el-Muğni alâ Muhtasari'l-Hurakî*, (Tashîh: Abdüsselam Muhammed Ali Şahin). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah. (1418/1997) *el-Mukni' (el-Mübdî' ile birlikte)*. (thk. Muhammed Hasan İsmail). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. (ts.). *Lisânü'l-Arab*, (thk. Emin Muhammed Abdülvehhâb). Dâr-u ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim. (1418/1997). *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, (thk. Zekeriya Umeyrât). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- İbnü'l-Hâcip, Cemalettin b. Ömer. (1421/2000). *Câmiu'l-Ümmehât*, (thk. Ebû Abdürrahmân el-Ahdar). Beyrut.
- İbnü's-Sââtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali. (1426/2005). *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, (thk. İlyas Kaplan). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Kadı İyâz, İyâz b. Mûsâ. (1419/1998). *İkmâlü'l-muallim bi fevâid-i Müslim*, (thk. Yahya İsmail). Dâru'l-vefâ, Mansûra.
- Karacabey, Salih. (2002). "Hadiste İhtisâr ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, s. 1, ss. 53–70, Bursa.
- Karlığa, Bekir. (1996). "Gazzâlî (Eserleri)", *DİA*, XIII, ss. 518-530, İstanbul.
- Kâtîp Çelebî, Hacı Halîfe. (ts.). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, (Tashîh: Şerafeddin Yalıtıkaya, vd.). Dâr-ü ihyâ-i türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Kaya, Eyüp Said. (2008). "Halîl'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek", *İslam ve Klasik*, Editör: Sami Erdem, İstanbul, s. 73-77.
- Kaya, Eyüp Said. (2020). "Muhtasar (Fıkıh)", *DİA*, İstanbul, XXXI, 61-62.
- Kermî, Mer'î b. Yusuf. (1381/1961). *Gâyetü'l-müntehâ*, (*Matâlibu üli'n-nühâ ile birlikte*), el-Mektebü'l-İslâmî, Dîmeşk.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyin. (1443/2022). *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, (thk. Abdullah Nezîr Ahmed). Mektebetü'l İmâm ez-Zehebî, Kuveyt.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyin. (ts.) *el-Muhtasar (el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb ile birlikte)*, (thk. Beşşâr Bekrî Arabî). el-Mektebetü'l-Ömeriyye, Dîmeşk.
- Macit, Yahya. (2021). *Fıkıh Tarihinde İhtisar Geleneği ve İmam Tahâvî ile İmam Kudûrî'nin Muhtasarlarnın Mukayesesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen. (1414/1994). *el-Hâvî'l-kebîr fî fikh-i mezhebi'l-İmâmi's-Şâfî*, (thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd. (1430/2009). *el-Muhtâr (el-İhtiyâr ile birlikte)*, (thk. Şuayb Arnavut, vd.). Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, Beyrut.
- Mevsilî, Abdurrahîm b. Muhammed. (1412/1991). *et-Ta'cîz fî'htisâri'l-Vecîz*, (thk. Abdullah b. Fahd eş-Şerîf). Dâru'l-menâr.

- Muhammed İbrahim, Ali. (1421/2000). *Istulâhu'l-mezhep inde'l-Mâlikiyye*, Dâru'l-buhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyye, Dübey.
- Müzenî, İsmail b. Yahya. (1416/1998). *Muhtasar*, (Muhaşşî: Muhammed Abdülkadir Şahin). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. (1424/2004). *Kenzü'd-dekâik* Muhammed İ'zâz Ali'nin şerhiyle birlikte, (İ'tinâ: Naîm Ahmed). İdâratü'l-Kur'ân Karaçi.
- Nevevî, Yahya b. Şeref. (1412/1992). *Ravzatu't-tâlibîn*, (thk. Adil Ahmed Mevcut, vd.), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Nevevî, Yahya b. Şeref. (1426/2005). *Minhâcü't-tâlibîn*, (thk. Muhammed Tahir Şaban). Dâru'l-minhâc, Cidde.
- Nevevî, Yahya b. Şeref. (ts.). *Sahîh-i Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Orpilyan, Serkiz. (h. 1308). *Mahzenü'l-ulûm*, Asuduryan Matbaası, İstanbul.
- Râfî, Abdülkerim b. Muhammed. (1427/1997). *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, (thk. Ali Muhammed Muavviz, vd.). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Sanânî, Muhammed b. İsmail. (1426/2005). *Sübülü's-selâm şerh-ü Bü'lûği'l-merâm min cem-i edilleti'l-ahkâm*, (thk. Halil Me'mûn Şeyhâ). Dârü'l-ma'rife, Beyrut.
- Suyûtî, Celâleddîn. (ts.). *ed-Dîbâc alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, (Ta'lik: Muhammed Zekerîyya Kandehlevî). Şirket-ü dâri'l-erkam, Beyrut.
- Şemrânî, Abdullah b. Muhammed. (1429/2008). *el-Medhal ilâ ilmi'l-muhtasarât el-muhtasarâtü'l-fikhiyye nemûzecen*, Dâru taybe, Riyad.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. (1433/2012). *el-Asl*, (thk Mehmet Boynukalın). Dâr-u İbn-i Hazm, Beyrut.
- Tahâvî, Ebû Câfer. (ts.). *Muhtasaru't-Tahâvî*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî) İhyâü'l-meârifî'n-Nûmâniyye, Haydarâbâd.
- Tehânevî, Muhammed Ali. (1996). *Mevsûat-ü keşşâfi istulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, (thk. Ali Dahrûc). Mektebet-ü Lübnan, Beyrut.
- Urmevî, Tacüddin. (2006). *el-Hâsıl mine'l-mahsûl fî usûli'l-fikh*, (thk. Abdüsselam Mahmûd Ebû Nâcî) Dâru'l-medâri'l-İslâmî, Beyrut.
- Veliyyüddîn el-Basîr. (2010). *en-Nihâye şerhu metni'l-Ğâye*, (thk. Zekerîyya Umeyrât) Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Zebîdî, Muhammed Mustafa. (1972/1392). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Abdülkerim el-İzbâvî) Matbaat-ü hükümeti'l-Kuveyt, Kuveyt.
- Zeylaî, Fahrüddin. (h. 1314). *Tebyînü'l-hakâik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Mısır.

Structured Abstract

İkhtisar (اختصار) is a scientific activity carried out after the recording of Islamic sciences, mostly aimed at organizing and summarizing the existing acquis. İkhtisar took place according to the subject of the sciences and the course of their formation and development; although it basically represents a common activity, different branches of science and even their sub-disciplines have had their own specialization process and the literature that emerged in this process. Unlike other sciences, in Islamic law (fiqh) ikhtisar emerged as an intra-sectarian activity. Followers of each sect have compiled ikhtisar on the fiqh of the sect they adhere to based on the views of the jurists whom they accept as imams and the works containing these views. Although the emergence of the ikhtisar literature of the sects took place according to the historical adventure of each sect, ikhtisar in fiqh refers to a common activity. Due to the mentioned characteristics of specialization, this article aims to discuss the subject in terms of Islamic law; It has been tried to examine what ikhtisar is in fiqh and how it is carried out, and to give a definition to mukhtasar (مختصر) of fiqh by taking into account the activities included in ikhtisar.

İkhtisar as a word; it means abbreviation, summary etc. It is used in different meanings depending on what it is compared to as a concept. In linguistics, related to kalam (speech), telling a lot with less words, purifying a sentence from unnecessary words without distorting its meaning; in the science of hadith, it is used in the sense of expressing a hadith in fewer words without distorting its meaning, or taking the part of the hadith that is deemed necessary or relevant to the subject and not omitting the other part. When used in relation to copyright, ikhtisar refers to a scientific activity and copyright method that begins after the codification, and mukhtasar refers to the general nature of the works resulting from this activity. In the literature, ikhtisar is mostly defined in terms of style and content or the form of ikhtisar by associating it with other types of copyright works such as mabsût (مبسوط) and mutawassit (متوسط). Defining the ikhtisar in terms of style, content or form of ikhtisar does not give any idea about its nature and what it contains. For this reason, instead of defining ikhtisar with the other two copyright methods, it would be more accurate to define it by taking into account the activities carried out in the copyright of mukhtasars. İkhtisar has been carried out in different ways in practice and involves more than one scientific operation.

When the way in which the mukhtasars of fiqh are written is examined, it is generally stated that; It was carried out in three ways: in the copyright of a subject, in the abbreviation of a work or several works. In the first method, the author evaluates the information obtained from sources related to the subject in line with his own perspective and purpose in writing, without being bound to a specific text, summarizes his conclusions and creates a concise work. In the second method; the author takes a prominent and generally accepted work in his field as the main source, and in line with the purpose of writing his own work, he compiles it by taking advantage of the existing sectarian acquis. Sometimes more than one work is taken as basis in the ikhtisar. Authors took two or more works, which they considered complementary to each other or valued in their field, as a basis, and created a common text by summarizing these works in a single text. Although mukhtasars are generally written in the ways we have mentioned, what is important in ikhtisar is not the form of compilation of the mukhtasar, but rather the perspective from which the author reads the text or texts he has compiled and what kind of activities he performs in his work. Because ikhtisar is not a simple summarizing activity. Whether it is carried out directly or through specific works, each author reads the existing fiqh knowledge or the book or books that he studies from his own perspective, benefiting from the accumulation up to his period, and carries the conclusions he reaches into his text.

When the activities carried out in the composition of the mukhtasar works examined, whether written directly or through one or several works, are examined, it is seen that ikhtisar is generally carried out at two points: wording and meaning. While the literal ikhtisar is made on the fiqh knowledge; narrative and question-answer method in the first works were abolished, methods such as ijaz and hazif were used that provide short expression in the language, topics and issues were arranged, repetitive issues were removed, concepts were created, various techniques were developed to provide short expression, and as a result of all these activities, the language of fiqh became more comprehensive. It has gained an abstract, conceptual and encompassing nature. While making ikhtisar on the meaning, the basic issues of fiqh and the main thought of the sect regarding these issues were tried to be determined. For this reason, not all information was included in the mukhtasars; the available information was subjected to a comprehensive evaluation and the texts were written on an issue-oriented basis around certain preferences. Seen as the subject of shuruh (الشروح) or mebsût type works; broad scientific activities such as discussing disputes, different narrations and their evidence, making explanations, and defending the view of one's own sect were either not included at all, or they were carried out within a very narrow framework and around certain preferences.

Considering the activities carried out while writing a mukhtasar work; the expertise of fiqh includes many scientific activities; It seems that it would be more accurate to define the mukhtasar of fiqh by taking these activities into consideration. When we define the mukhtasar from this perspective, we can say that we can make a better sense of the texts with their unique characteristics written in different periods throughout the process. In our opinion, what gives ikhtisar and mukhtasar their real character is; ikhtisar is a scientific activity that aims to evaluate, organize and classify the views of a sect, and to determine the basic issues of fiqh and the main thoughts of the imams regarding them; mukhtasar is a type of copyright that arises as a result of this activity. In this respect, whether they are prepared directly or by summarizing one or more works, mukhtasars are comprehensive and summarized works according to their period, covering the main issues in their field.